

3. De ene Schepper en de vele goden

Mart-Jan Paul

Enige fragmenten uit het artikel in Mart-Jan Paul, Wim de Vries, Benno Zuiddam en Jan van Meerten (red.), *Inzicht. Wetenschap voor Gods aangezicht*. Apeldoorn: Labarum, 2023, 46-62.

1. Inleiding

Nadat James Hutton en Charles Lyell een geleidelijk ontstaan van de aardlagen bepleit hadden, probeerde Charles Darwin die benadering op de biologie toe te passen.¹ Het gevolg was zijn theorie over de evolutie van levende wezens (1859). Wetenschappers op andere terreinen volgden. Edward B. Tylor publiceerde zijn visie op de geleidelijke ontwikkeling van de godsdiensten (1871).² Hij stelt de volgende ontwikkeling voor: het oudst is de verering van geesten (animisme), na verloop van tijd kwam het veelgodendom (polytheïsme) op, en nog later in de geschiedenis ontstond de erkenning van een hoogste god. Het monotheïsme, het geloof in één god, staat helemaal aan het eind van de ontwikkeling. Wie dit standpunt vergelijkt met de Bijbel, komt daar een heel andere voorstelling tegen. Daar is er vanaf het eerste begin één machtige Schepper die deze wereld maakt en spreekt met mensen. Afgoderij en veelgodendom verschijnen pas later in de geschiedenis.

In dit hoofdstuk bespreken we enkele achtergronden van deze grote verschillen in benadering. Eerst staan we stil bij het gebruik van de aanduidingen 'God' en 'goden' in de Bijbel (par. 2). Daarna komt de bruikbaarheid van de termen 'polytheïsme' en 'monotheïsme' aan de orde (par. 3). Hierna volgt een samenvatting van de discussies in de laatste anderhalve eeuw over het ontstaan van de godsdiensten en het 'oermonotheïsme' (par. 4). Vervolgens richten we ons op de voorstellingen van enige historisch-kritische oudtestamentici. Hun reconstructies blijken anders te zijn dan de zelfpresentatie in de Bijbel (par. 5). Aan het eind van dit hoofdstuk komen enige voorbeelden aan de orde van het zeer oude geloof in het bestaan van een hoogste God (par. 6). Daarna sluiten we af met conclusies (par. 7).

4. Godsdienstgeschiedenis en oermonotheïsme

Zoals aan het begin van dit hoofdstuk genoemd is, heeft Edward B. Tylor in 1871 een belangrijke aanzet gegeven om in de godsdienstgeschiedenis uit te gaan van een ontwikkeling van animisme, via polytheïsme naar monotheïsme. Volgens hem kenden de oudste culturen geen moraal en is die pas na verloop van tijd ontstaan.

Een van zijn leerlingen en volgelingen was Andrew Lang. Die nam in 1898 echter afstand van deze visie, omdat hij in veel oude culturen een hoogste God aantrof.³ Hij constateert dat diverse stammen in Australië op het laagste niveau van materiële voorzieningen leven, maar zeer hoge morele standaarden hebben. Deze normen zijn gebaseerd op een God die hen gemaakt heeft, wetten gaf en toeziet op de naleving.

¹ Vgl. Charles Darwin, *De autobiografie van Charles Darwin 1809-1882*, Amsterdam 2008, 70, 116. Vgl. M.J. Paul, *Oorspronkelijk. Overwegingen bij schepping en evolutie*, derde, aangevulde druk Apeldoorn 2019, 346.

² E.B. Tylor, *Primitive Culture: Researches into the Development of Mythology, Philosophy, Religion, Art and Custom*, 2 delen, London 1871.

³ Andrew Lang, *The Making of Religion*, London 1898. Veel informatie kwam van A.W. Howitt uit Australië.

Omdat hij de gangbare voorstelling van de geleidelijke ontwikkeling van religies doorbrak, werd er weinig aandacht aan zijn werk gegeven.⁴ James Frazer ging in zijn invloedrijke boek *The Golden Bough* (1890) ervan uit dat animisme en totemisme de meest primitieve religieuze uitingen waren, die zich na vele eeuwen of millennia uiteindelijk ontwikkeld hebben tot monotheïsme.⁵

De belangrijkste criticus van de veronderstelling van geleidelijke ontwikkelingen van godsdiensten van een laag naar een hoog niveau, was Wilhelm Schmidt (1868-1954). Deze antropoloog in Wenen verzamelde materiaal van over heel de wereld en publiceerde dat in twaalf omvangrijke banden met de titel *Der Ursprung der Gottesidee*. Deze boeken verschenen in de periode 1912-1955.⁶ Hij heeft ook een algemene beschouwing gegeven in *Ursprung und Werden der Religion* (1930), een boek dat een jaar later in het Engels vertaald werd. Daarin verwerpt hij dat natuurmythen, fetisjisme, ouderverering of animisme het voorstadium van monotheïsme geweest zijn. Die verschijnselen zijn eerder uiting van verval.

Schmidt stelde theorieën op om te bepalen welke bevolkingsgroepen in zijn tijd het dichtst bij de oudste culturen stonden. Hij toont aan dat in deze groepen het geloof in een hoogste God aanwezig is. Daarom moet er openbaring aan ten grondslag gelegen hebben dat zoveel volken ter wereld één enkele God vereren.

Schmidt accepteerde de gangbare opvatting van de paleontologen dat de aarde miljoenen jaren oud was en dat de mens pas na verloop van tijd verscheen. Omdat hij ook het boek Genesis als historisch en gezaghebbend beschouwde, nam hij aan dat de mens (*Homo sapiens*) door een bijzondere scheppingsdaad van God ontstaan is.⁷ Schmidt wijst echter het gangbare ontwikkelingsdenken af en bepleit dat elke cultuur zorgvuldig op eigen waarde geschat wordt.

Het gevolg van zijn standpunt over het oorspronkelijke monotheïsme was dat hij door veel wetenschappers niet serieus werd genomen. Het is ook opmerkelijk dat het onderwerp in de periode daarna vermeden is.

In recente tijd heeft Winfried Corduan het onderwerp weer opgepakt. In zijn boek *In the Beginning God: A Fresh Look at the Case for Original Monotheism*⁸ bespreekt deze auteur de theorieën over de oorsprong van de godsdiensten. Hij evalueert ook het werk van Lang en van Schmidt en concludeert dat de argumenten voor een oorspronkelijk monotheïsme nog steeds overeind staan, ook al zijn diverse antropologische standpunten niet meer houdbaar.⁹ Steeds weer duikt het argument op dat er invloed is geweest van zendelingen en dat zo de verering van een hoogste God verklaard kan worden. Daarmee bedoelen onderzoekers te zeggen dat de volken in de loop van de eeuwen iets gehoord hebben van zendelingen over een hoogste God en dat zij die voorstelling opgenomen hebben in hun godsdienst. Daarmee vervallen veel getuigenissen van stammen over een hoogste God en kan de centrale these van Schmidt bestreden worden. Voor deze veronderstelde invloed van zendelingen zijn echter zeer weinig argumenten te vinden. Zouden stammen hun diepste overtuigingen zo fundamenteel gewijzigd hebben op grond van onduidelijke externe invloeden? Ook is het ongeloofwaardig dat de stammen hun mythologie ingrijpend aangepast hebben zonder dat deze hoogste God van betekenis voor hen was. Ook zijn er geen argumenten voor de zeer selectieve

⁴ Wilhelm Schmidt, *The Origin and Growth of Religion: Facts and Theories*, London 1931, 13.

⁵ Frazer, *The Golden Bough: A Study in Comparative Religion*, 1890. Zie James K. Hoffmeier, *Akhenaten and the Origins of Monotheism*, Oxford 2015, 137.

⁶ Uitgegeven in Münster. Daarnaast verscheen veel materiaal in het tijdschrift *Anthropos*.

⁷ Schmidt, *Primitive Revelation*, St. Louis 1939, 68-86.

⁸ Corduan, *In the Beginning God*, Nashville 2013.

⁹ Corduan, *In the Beginning God*, 253, 265. De antropologische standpunten betreffen enige veronderstelde kenmerken van de oudste culturen.

aanname van een deel van de christelijke boodschap. Een veel aannemelijker verklaring is dat deze hoogste God een vast onderdeel van hun religie is.¹⁰

6. Oude aanwijzingen voor oermonotheïsme

6.1 Twee Soemerische kleitabletten

Zoals boven naar voren kwam, is de bijbelse voorstelling dat het monotheïsme aan het begin van de geschiedenis staat. In Soemerië zijn twee kleitabletten gevonden die ook in deze richting wijzen. Het betreft twee relatief onbekende kleitabletten, namelijk Ukg 15 en NBC 11108, afkomstig uit het eind van het derde millennium voor Christus. Ze handelen over de ene hemelgod die de schepping gemaakt heeft, voordat andere goden ontstonden. Ukg 15 omschrijft de God van de hemel als een jong iemand en vermeldt dat de aarde duister was. Hemel en aarde waren nog samengevoegd en er was nog geen firmament. De zon en de maan schenen nog niet. Ook waren er nog geen andere goden (zoals Enlil). NBC 11108 beschrijft dat een Heer de hemel liet schijnen, terwijl de aarde nog in duisternis was. Hemel en aarde waren nog samengevoegd en de goden van de hemel en de aarde waren er nog niet.

Deze twee tabletten vertonen overeenkomsten met Genesis 1, maar in dit verband is vooral opmerkelijk dat er in deze oude overleveringen slechts één God is, voordat de andere goden ontstonden.¹¹

6.2 Akhenaten in Egypte

In het oude Egypte was er een opvallende poging om de verering tot één god te beperken. In 1887 werden in de plaats Amarna veel kleitabletten gevonden. Ze stammen uit de tijd van farao Akhenaten, die steeds meer afstand nam van de heersende religie (met Amun-Re als belangrijkste god) en de exclusieve verering van de zonnegod Aten voorstond.¹² In een periode van minder dan tien jaar (tussen 1352-1346 v.Chr.) ging Akhenaten een religieuze weg van polytheïsme, naar henotheïsme, naar monolatrie, tot monotheïsme.¹³ De farao liet zijn naam veranderen van Amenhotep IV in Akhenaten ('dienstbaar aan Aten'). Vaak wordt deze gebeurtenis beschouwd als van invloed op de ontwikkeling van de godsdienst in Israël. De Egyptoloog James Hoffmeier onderzoekt in het boek *Akhenaten and the Origins of Monotheism* deze stelling. Hij voert argumenten aan voor het standpunt dat Akhenaten opvattingen uit de periode van meer dan duizend jaar daarvoor liet herleven. Toen werd de zon (Aten) vereerd, terwijl later Amun-Re veel meer aandacht kreeg.¹⁴ In dat geval is het monotheïsme een terugkeer tot een vroegere situatie en niet iets nieuws.

Hoffmeier vindt de religieuze ommekeer van Akhenaten zo snel verlopen, dat hij aanneemt dat de farao vroeg in zijn regering een soort theofanie zal hebben ervaren.¹⁵ Dat zal de benodigde motivatie hebben gegeven de godsdienst van Egypte zo ingrijpend aan te passen en ook een nieuwe hoofdstad te bouwen. Na de dood van Akhenaten werd de oude situatie hersteld, zodat Toetanchamon (met Amun/Amon in de naam) weer vanuit Memphis regeerde.

Er zijn verschillende dateringen van de uittocht uit Egypte: in de vijftiende of in de dertiende eeuw v.Chr. Hoffmeier kiest zelf voor de latere datering en meent dat Mozes na Akhenaten geleefd heeft.

¹⁰ Corduan, *In the Beginning God*, 100.

¹¹ Zie Paul Ferguson, 'Two Ancient Sumerian Tablets', *Bible and Spade* 23 (2010) 88-94.

¹² Akhenaten regeerde in 1353-1336 (K.A. Kitchen), terwijl ook wel de jaartallen 1377-1360 (D. Redford) gehanteerd worden.

¹³ Hoffmeier, *Akhenaten*, 136, 208.

¹⁴ Hoffmeier, *Akhenaten*, 31, 61.

¹⁵ Hoffmeier, *Akhenaten*, 142, 149.

Toch acht hij de kans op beïnvloeding gering vanwege de zeer grote inhoudelijke verschillen. Zo is de verering van Aten geen ethische religie, terwijl in de eerste bijbelboeken veel nadruk ligt op de ethiek.¹⁶ Naar mijn mening zijn er echter veel argumenten voor een uittocht in de vijftiende eeuw, zodat Mozes eerder geleefd heeft dan Akhenaten.¹⁷

Hoffmeier meent dat de godsdienstwetenschappers over het algemeen teveel beïnvloed zijn door ontwikkelingsdenken, terwijl die ontwikkelingen er lang niet altijd waren. Hij wijst op Hindoeïsme en bepaalde traditionele Afrikaanse religies die al duizenden jaren hetzelfde zijn gebleven. De Egyptoloog betreurt het dat veel bijbelgeleerden nog steeds de negentiende eeuwse ontwikkelingsgedachte hanteren. Zij beschouwen het monotheïsme als een late ontwikkeling in Israël en niet als een beweging die begon met Mozes in de tijd van de exodus.¹⁸

6.3 China

Er zijn allerlei studies gedaan naar vormen van oermonotheïsme. Uit de vele mogelijkheden kies ik hier voor de situatie in China. Dit gebeurt vooral vanwege de uitvoerige documentatie in vergelijking met andere landen en ook vanwege het feit dat hier al eeuwenlang onderzoek verricht is.¹⁹ Het is opvallend dat de Chinezen duizenden jaren lang Shang Di vereerd hebben (vanaf de 27^e eeuw v.Chr.), en daarbij nooit een afbeelding van Hem gemaakt hebben. Daarnaast vereerden ze op den duur ook geesten en voorouders. Shang Di is de goede, machtige en rechtvaardige Schepper die in veel opzichten lijkt op de God van Israël²⁰ en niet verklaard kan worden uit de verering van andere goden en van geesten. Dit blijkt ook uit de offerrituelen.²¹ Pas veel later kwamen stromingen op als Confucianisme, Taoïsme en Boeddhisme.

In de zeventiende eeuw zijn diverse Europese christenen opgeklommen tot zeer hoge posities in het Chinese rijk. Matteo Ricci was een van de beroemdste geleerden en kwam na zorgvuldige vergelijking tot de conclusie dat Shang Di gelijkgesteld kan worden met de God van de Bijbel.²² James Legge, die later veel klassieke Chinese werken vertaald heeft in het Engels, kwam tot dezelfde overtuiging.²³

Uit de geschiedenis van China blijkt een zeer oude verering van een Oppergod die veel overeenkomsten vertoont met de God van Israël. Er is sprake van verval en vervorming in de loop der eeuwen. De hedendaagse onderzoeker Thong gaat uit van Gods openbaring in de tijd van Noach en meent dat de Chinezen daaraan veel te danken hebben.

7. Conclusies

Op grond van de Bijbel is het beter een ontwikkeling vanuit de verering van één God naar het veelgodendom aan te nemen dan omgekeerd. Daarbij dient opgemerkt te worden, dat deze ontwikkeling niet per se een ononderbroken ontwikkeling is geweest. In ieder geval zijn er allerlei aanwijzingen dat mensen in de begintijd al een Schepper, of hoogste God, vereerd hebben.²⁴ Voor zover deze vereringen gereconstrueerd kunnen worden, zijn er opvallende overeenkomsten: de ene Schepper is eeuwig en heeft Zijn wil aan mensen bekend gemaakt. Hij ziet ook toe op de handhaving

¹⁶ Hoffmeier, *Akhenaten*, 246, 265.

¹⁷ Bijv. de datering van de uittocht 480 jaar voor de bouw van de tempel in Jeruzalem (1 Kon. 6:1). Zie verder Excurs 1, 'Chronologie', in Paul e.a., *Bijbelcommentaar Genesis-Exodus*, Studiebijbel deel 1, Veenendaal 2004.

¹⁸ Hoffmeier, *Akhenaten*, 137.

¹⁹ Zie Chan Kei Thong (en Charlene L. Fu), *Faith of Our Fathers. Finding God in Ancient China*, Singapore 2007.

²⁰ Thong, *Faith of Our Fathers*, 87, 94.

²¹ Dit betreft vooral het oude ritueel van het grensoffer op het hemelse altaar. Zie Thong, *Faith of Our Fathers*, 108-151.

²² Ricci, *The True Meaning of the Lord of Heaven*, 1603. Zie Thong, *Faith of Our Fathers*, 208-209.

²³ Legge, *The Notions of the Chinese Concerning God and Spirits*, 1852. Zie Thong, *Faith of Our Fathers*, 215-216.

²⁴ Zie ook Don Richardson, *Eternity in their Hearts*, derde druk Ventura 2005. Dit boek geeft veel voorbeelden, maar geen wetenschappelijke evaluatie.

van de moraal. In de meeste culturen zijn er latere ontwikkelingen te bespeuren waardoor de verering van de ene Schepper naar de achtergrond is geraakt.

De Bijbel maakt ook duidelijk dat er geschapen 'goden' zijn. Een deel van hen is opstandig geworden en er zijn aanwijzingen dat hier de geestelijke oorsprong ligt van de verering van de afgoden. Voor Israël zijn de andere goden in Kanaän lange tijd een grote verleiding geweest. Uit de bijbelse geschiedschrijving en uit opgravingen blijkt dat Israël die ook (vaak naast JHWH) vereerd heeft.

In veel wetenschappelijke studies gaan de auteurs uit van geleidelijke ontwikkelingen waarbij animisme en polytheïsme een eerder stadium vertegenwoordigen dan het monotheïsme.²⁵ Met name het werk van Wilhelm Schmidt wijst in een andere richting. Uit de discussies over zijn werk blijkt dat de vooronderstellingen een grote rol spelen. Hier is van fundamenteel belang of de onderzoekers geloven in Gods openbaring, in het begin en in de loop van de geschiedenis, of menen dat de geschiedenis slechts vanuit natuurlijke factoren verklaard moet worden.²⁶

²⁵ Bijv. Mark S. Smith, *The Origins of Biblical Monotheism. Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts*, Oxford 2001 en Robert N. Bellah, *Religion in Human Evolution: From the Paleolithic to the Axial Age*, Cambridge 2011.

²⁶ Vgl. over uitgangspunten in de interpretatie van het verleden: Paul, *Oorspronkelijk*, 28-42 en 526-528. Zie ook M.J. Paul en J. Hoek, *Een stem uit de hemel. Gods spreken in de Bijbel en in onze tijd*, Apeldoorn 2021.